

*А.Ф. Крижановський,
ректор Міжнародного гуманітарного університету,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрНУ,
м.Одеса, Україна*

ПРАВОВИЙ ПОРЯДОК: МІЖ ЗАКОННИМИ ІНТЕРЕСАМИ І СУБ'ЄКТИВНИМ ПРАВОМ

***Анотація.** Законний інтерес і суб'єктивне право – правові категорії, які потребують осягнення у співвідношенні з правовим порядком. В правових системах, де забезпечення правового порядку позиціонується у контексті суспільного договору як обов'язок державної влади, право громадянина на правовий порядок кореспондується з можливістю суб'єктивних домагань до влади і компенсацією потерпілому державою шкоди, заподіяної злочином.*

***Ключові слова:** правовий порядок, законний інтерес, суб'єктивне право, злочин, відшкодування шкоди, право на правовий порядок.*

Розпочну з алегорії. У людському житті є немало необхідних, життєвоважливих речей, які, зазвичай, не помічаються, сприймаються, як данність: повітря, нормальне здоров'я, позитивний клімат у сім'ї чи колективі, і багато чого іншого. Саме до таких, на перший погляд, непомітних, але надзвичайно важливих речей, відноситься правовий порядок у цивілізованому суспільстві.

Категорія «правовий порядок» відображає інтегральний стан правової реальності, весь широкий спектр суспільних відносин у правовій сфері. Так, сучасне суспільне буття людини немислиме без забезпечення фундаментальних основ – прав і свобод, законних інтересів, найголовніші з яких мають вітальне значення у системі координат існування соціуму і особи. Право на життя, свободу та особисту недоторканість, повагу до гідності, недоторканість житла, власність є не тільки конституційними нормативами, які окреслюють соціально-правові можливості людини. У сукупності правова фіксація і реальне забезпечення визнаних у сучасному світі прав і свобод формує у суспільстві певний правовий устрій, який надійно впорядковує цю важливу, дуже чутливу сферу суспільного буття.

Правопорядок – це стан правової сфери, якість правової впорядкованості, організованості і захищеності, які кожен відчуває постійно протягом всього свого буття – у громадських місцях, на роботі, у відносинах з представниками влади, з пересічними громадянами, навіть у сім'ї, тобто у процесі всієї життєдіяльності, що дотична до суспільства і права. Проте, з цього, досить спрощеного визначення можемо зробити висновок, що правопорядок «супроводжує» людину у суспільстві протягом всього нашого буття, правопорядок є «правовим фоном», на тлі якого це буття розгортається. І якщо цей фон сприятливий, якщо особа відчуває себе у суспільстві захищеною, а відносини з іншими – впорядкованими, надійними і передбачуваними, вона не витрачає свою духовну енергію на зведення «захисних редутив», на війну «всіх проти всіх», а спрямовує її на користь собі і суспільству. Іншими словами, правопорядок – це один із факторів і передумов комфортного, точніше – цивілізованого правового життя.

Різні соціологічні джерела, наукові дослідження і публікації у засобах масової інформації свідчать, що серед пріоритетів українського суспільства впорядкованість суспільного життя, безпечність існування людини у соціумі є одним із стійких і значущих. Певно, що генетична пам'ять українського народу зберігає інформацію про небезпеки для виживання і самого існування нації пережитих нами хаосу смут, воєн та панування неправда. Новітня ж історія і трагічне сьогодення тільки загострюють відчуття незахищеності людини перед жорстокою стихією війни, але, й, що драматичніше – і перед стихією злочинності, «дев'ятим валом» правопорушень, невидимою армією організованої злочинності, вкрай низькою ефективністю правоохоронних структур щодо захисту прав «пересічного» українця, тотальною корумпованістю і кричущою безвідповідальністю влади всіх рівнів за результа-

ти своєї діяльності. Тому необхідність забезпечення належного цивілізованого правового порядку є безальтернативним імперативом, необхідною передумовою цивілізаційних трансформацій та позитивних змін у суспільному житті українців вже сьогодні і у майбутньому.

Прагнення до порядку закладене у самій природі людини і суспільства, бо впорядкованість, організованість та безпечність буття є однією із головних передумов виживання як окремої людини, так і суспільства у цілому. Історія свідчить, що найбільших успіхів у економічній, соціальній і культурній сферах досягали народи, які вирізнялися саме у царині організованості і впорядкування своєї життєдіяльності. То ж очевидно, що таке бажане українцями економічне процвітання і добробут у розбурханому, неусталеному суспільстві будуть залишатися мріями до тих пір, поки право не стане важливою складовою культури, а правовий порядок – органічним компонентом правового життя суспільства.

З цього можна дійти висновку: потреба у правому порядку – це важлива особистісна і суспільна потреба, що має задовольнятися тією системою можливостей і засобів, які властиві сучасному суспільству. «Складовими» цієї системи слід визнати саму особу, суспільство, громадянське суспільство, право і державу. Право при цьому виступає формою конституювання (офіційного визнання) легітимних і легальних принципів, приписів і нормативів, які встановлюють рамки діяльності щодо забезпечення правопорядку кожним із цих суб'єктів. Так, наприклад, людина має право на необхідну оборону, тобто на захист своїх інтересів, а також інтересів інших осіб, суспільних інтересів від протиправних посягань. Звертаю увагу: необхідна оборона – це право, а не юридичний обов'язок особи (хоча моральний обов'язок тут «присутній» також). Певними правами у царині забезпечення правопорядку володіють інституції громадянського суспільства – добровільні організації сприяння поліції, правозахисні організації та ін. Ця діяльність є виявом ініціативи і взаємодопомоги людей, передусім, у відносинах з державною владою, але також і у сфері захисту інтересів громадян від посягань правопорушників, зловживання правом та ін.

Зовсім інша справа – діяльність держави та її інституцій у сфері забезпечення правового порядку. Правопорушення (адміністративні, цивільно-правові, дисциплінарні, а особливо – найнебезпечніші з них – злочини) не просто порушують формальні, загальнообов'язкові правові нормативи, закріплені правом порядок цивілізованих відносин між людьми у суспільстві. Кожне правопорушення спричиняє шкоду – моральну, тілесну, матеріальну, – конкретним членам суспільства, а також – соціуму як такому, підриває особисте і суспільне відчуття захищеності і безпечності людського буття у соціумі, руйнує нормальні суспільні відносини між членами суспільства, а, в кінцевому рахунку – завдає шкоди правовому порядку.

Тому очевидно, що правовий порядок у суспільстві виникає, встановлюється, забезпечується завдяки тому, що соціальні суб'єкти (окремі люди, їх групи і суспільство в цілому) зацікавлені у ньому, і підтримують його системою вироблених суспільством форм, методів і засобів. Як вказує І.О. Ільїн, «...велика численність людей повинна, передусім, мати єдиний, і причому, саме спільний інтерес, а не велику численність окремих, індивідуальних інтересів, які стоять один до одного у відносинах конкуренції і виключення. Цей інтерес має бути не тільки властивим кожній людині окремо, але й всім зразу і спільно, так, щоб задоволення його було би можливим тільки через об'єднання всіх. Таким інтересом, як вже ясно з попереднього, є вдосконалення спільного життя за посередництвом встановлення і підтримання справедливого порядку. Це основний інтерес, дійсно, єдиний і загальний для всіх членів зразу...» [1, с. 112]. Незаперечність зацікавленості індивідів, соціальних груп, і всього суспільства у тому, щоби правовий порядок забезпечувався повсякчасно, щоб він надійно підтримувався як на загальносуспільному, так і на регіональному і локальному рівнях, і визначає необхідність уточнення його «статусу» у середовищі правових явищ, які характеризують суб'єктивні права та законні інтереси.

«Перше наближення» до цього аспекту правового порядку свідчить про наявність у його природі окремих рис, які властиві обом названим категоріям. З одного боку, у перспективному плані, правовий порядок виступає як законний інтерес, у якому є зацікавленим кожен громадянин.

З іншого, у ретроспективному плані, у особи, яка є потерпілою від правопорушення, виникають претензії не тільки до правопорушника, але й до держави і державних інституцій, які мають забезпечувати правовий порядок, що унеможливить певні протиправні явища. Наприклад, у ситуації, коли крадії чи грабіжники правоохоронними органами і правосуддям не встановлені і не притягнуті до відповідальності, та не відшкодовано спричинену правопорушеннями шкоду, ці претензії адресуються державі у вигляді суб'єктивних домагань (нехай і у декларативній формі чи морального характеру). Проте, тут необхідне уточнення: це домагання має не тільки морально-етичну, але й правову складову, бо відносини громадянства між особою і державою іманентно обумовлюють обов'язок держави захищати майно, права і свободи громадянина, у тому числі й від протиправних посягань. З позицій суспільства, і окремої особи – потерпілого, – це є не правом, а саме обов'язком державної влади зі всіма його наслідками повного відновлення порушених прав особи, у тому числі, й матеріальної шкоди. Щоправда, домінуюча позитивісько-правова парадигма є несприйнятливою для такого дискурсу, то ж допоки-що реалізація подібних домагань стримується і обґрунтовується відсутністю відповідних (прямих) правових нормативів. Тому у вітчизняній правовій доктрині цивільний позов в кримінально-правовому провадженні, як розглядувана у суді разом з кримінальною справою вимога про відшкодування спричиненої злочином шкоди, а також цивільний позов у рамках цивільного судочинства, заявлений у зв'язку зі скоєним злочином, є, по суті, єдиним процесуально забезпеченим способом відшкодування заподіяної злочином шкоди. Зафіксоване у статті 56 Конституції України право кожного на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень є дуже важливим, але, як свідчить практика, має дуже обмежене застосування. Це стосується і норми ч. 4 ст. 62 Конституції України яка встановлює, що у разі скасування вироку суду як неправосудного, держава відшкодовує матеріальну і моральну шкоду, завдану безпідставним засудженням [2]. Це свідчить про наявність у законодавстві України доволі обмеженого набору засобів, які спонукають державну владу підтримувати затребуваний суспільством рівень правового порядку у суспільстві.

Правові ж системи багатьох країн містять, наряду з засобами цивільно-правового судочинства, і можливість компенсації шкоди від злочинів самою державою. Так, у Великобританії Законом про компенсацію шкоди від злочинів 1995 року (Criminal Injuries Compensation Act 1995), особи, яким у результаті одного чи кількох серйозних злочинів заподіяна шкода, мають право на її компенсацію з боку держави, якщо цей злочин тягне за собою арешт підозрюваного до суду у випадках, коли шкода не може бути компенсована винуватцем самостійно [3]. При цьому компенсація за шкоду здоров'ю підлягає виплаті незалежно від того, засуджена судом особа, яка скоїла злочин, чи ні. Поширення практики, коли особи, винні у завданні шкоди, не постають перед судом, а, отже, і не компенсують шкоду (наприклад, терорист-смертник, який загинув після здійснення терористичного акту), призвело до прийняття Закону про компенсацію шкоди 2005 р., яким встановлено, що цей закон застосовується у всіх випадках заподіяння шкоди особі, якщо неможливо подати вимоги про її відшкодування за порядком цивільного чи кримінального судочинства [4]. Зазначений підхід характеризує загальну спрямованість правової системи на підтримання і розвиток такого модусу відносин громадянина і державної влади, як інституції, відповідальної за стан правового порядку, де недоліки правоохоронної діяльності приводять до матеріальної компенсації завданої громадянину злочином шкоди за рахунок державного бюджету. За такої моделі відносин потерпілий знаходиться у статусі особи, наділеної своєрідним «квазі-суб'єктивним (як специфічна юридична фікція) правом», яке виникає внаслідок неспроможності держави забезпечити належний (абсолютний) правовий порядок у суспільстві. Причому, рівень розвитку цього правового інституту не потребує формального закріплення: тут достатньо своєрідної «фігури умовчання», яка надійно спрацьовує завдяки усталеності і вкоріненості у правовій культурі «угоди між громадянином і державою про взаємні права і обов'язки». То ж питання, чи може мати людина у сучасному суспільстві право на

правовий порядок, уявляється зовсім не риторичним. А опосередкування правом тієї царини суспільного життя, яка стосується впорядкованості і безпечності існування людини у рамках соціуму так чи інакше виводить на питання про **правопорядок як суб'єктивне право або як охоронюваний правом інтерес**. Ця іпостась правопорядку має величезне прикладне значення, бо саме тут міститься відповідь на запитання, чи має право індивід і ціле суспільство на те, щоб вимагати від держави забезпечення належного правового порядку? Таке загострення проблеми має свій сенс у тому, що правовий порядок складає одну із важливих передумов нормального, безпечного буття людини у державно організованому суспільстві, отже саме держава має бути відповідальною перед суспільством і індивідами за забезпечення належного правового порядку.

Для вирішення теоретичних і практичних проблем забезпечення правопорядку в Україні вихідне, методологічне значення має визначення “правового статусу” правового порядку, що, насамперед, потребує відповіді на питання: у якій “іпостасі” правовий порядок існує нині у правовій системі України – як обов'язок держави, а тоді, відповідно, як суб'єктивне право громадян, чи «тільки» як охоронюваний законом інтерес?

Конституція України у тому чи іншому контексті згадує про правопорядок чи близькі за змістом поняття у кількох статтях. Стаття 19 встановлює, що правопорядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством. Частина друга цієї статті визначає принцип законності у діяльності державної влади, а стаття 68 – обов'язок громадян неухильно додержуватися Конституції України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. Стаття 92 встановлює, що виключно законами України визначаються основи національної безпеки і громадського порядку, а стаття 116 покладає на Кабінет Міністрів повноваження по здійсненню заходів щодо забезпечення... громадського порядку, боротьби зі злочинністю. І тільки стаття 119 містить норму, згідно з якою місцеві державні адміністрації на відповідній території забезпечують... законність і правопорядок; додержання прав і свобод громадян. Стаття ж 138 відносить до відання Автономної Республіки Крим... участь у забезпеченні прав і свобод громадян, національної злагоди, сприяння охороні правопорядку та громадської безпеки [2].

Отже, Конституція України переносить “центр тяжіння” у забезпеченні правопорядку на місцевий державний рівень. Відсутність чітких імперативних приписів щодо повноважень вищих державних органів (Верховної Ради, Президента та Кабінету Міністрів) у сфері забезпечення правопорядку може свідчити, що українська держава не приймає на себе зобов'язання у повному обсязі (у загальнонаціональному масштабі, на регіональному, місцевому і локальному рівнях) здійснювати функцію забезпечення правового порядку. Це є і свідченням того, що розробники Конституції уявляли собі правопорядок у суспільстві як щось локалізоване і існуюче саме на місцевому рівні. Такі уявлення є доволі необтяжливими, бо ними “знімаються” зобов'язання держави щодо правового впорядкування загальносуспільного буття, необхідності забезпечення цілісності правового порядку у всій державі. Може і через отаке розуміння правопорядку правове поле України нині розірване деструктивними діями певних сил і політиків. Подібне, чи не напівфеодалне відношення до правопорядку в умовах глобалізації є прикладом різкої правової відсталості. Для порівняння: Конституція Австрійської Республіки (ст. 10) встановлює, що до відання Федерації (прошу звернути увагу – федерації, повноваження якої порівняно з унітарною державою у цій сфері є доволі обмеженими – А.К.) відноситься законодавство і виконавча діяльність у сфері “...підтримання суспільного спокою, порядку і безпеки, включаючи надання першої різносторонньої допомоги...” [5].

Наведені конституційні положення досить по-різному регулюють відносини щодо забезпечення правопорядку: стаття 119 Конституції України є імперативною, вона покладає на місцеві (обласні, районні, міські, районні в містах) державні адміністрації обов'язок забезпечувати правопорядок на відповідній території. Отже, цей обов'язок місцевих державних адміністрацій кореспондується з правом громадян на забезпечення правопорядку, яке кваліфікується як суб'єктивне право. Але чи означає це, що будь-який громадянин має право вимагати від місцевих державних адмі-